

Cato önreprezentációja és politikai fellépése a Catilina-összeesküvés ügyében

Góczon Tamás

Ha az ifjabb Cato politikájának megértésére törekszünk, több szempontból is elengedhetetlennek tűnik a Catilina-összeesküvés körüli senatusi vita vizsgálata. Egyrészt a Caesar ellenfeleként elhíresült politikus Kr. e. 63-as szereplésével vált a politikai élet meghatározó alakjává, másrészt az eset jól illusztrálja, hogy Cato saját politikai karakterének kialakításával a tisztségeihez képest kivételes befolyásra tudott szert tenni.¹ Cato 63-as fellépésének megértésén keresztül politizálásának fontos jellemzőihez juthatunk el, valamint a róla kialakult hagyományos képet is árnyalhatjuk. Főként az idealizáló ókori forrásokra, de a szakirodalom megállapításaira is jellemző, hogy Cato politizálását a hajlíthatatlan, szigorú jelzőkkel illetik, elvekhez történő ragaszkodását dicsérik. Ő a törvényesség rigorózus és rendíthetetlen képviselője, aki az állam érdekeit mindenek fölé helyezi, elvhűsége konfrontatív viselkedéssel párosul: minden szintéren a köztársaság védelmében és a zsarnokság ellen küzd. Ugyanez a viselkedés azonban rugalmatlanságként vagy az elvekhez való doktriner ragaszkodásként is jellemezhető. Mommsen például a politikai érzék teljes hiányát is felrója, valamint a plutarchosi értelmezést visszhangozza, miszerint Catót erkölcsi fölénye miatt szükségszerűen vettette ki korának romlott közege, és vált ezáltal az arisztokrácia széllel szemben küzdő Don Quijotéjévé.²

Cato legendája részben már életében kialakult, 46-ban bekövetkezett öngyilkossága pedig hatványozottan hozzájárult az idealizáló értelmezések megerősödéséhez. A halála után közvetlenül születő dicsőítő művek mellett a későbbiekben Horatius, Vergilius, Valerius Maximus, Seneca, Lucanus, Plutarchos vagy Appianos is egy idealizált képet erősített meg bizonyos eltérésekkel. A frissebb szakirodalom ezen hagyományos Cato-kép átértékelésének igénye mellett karakterének egyes elemeire fókuszál: Kit Morrell a sztoikus elvek képviseletét emeli ki, Fred Drogula a *mos maiorum* követését, Josiah Osgood pedig a Caesarral szembeni rivalizálást tartja meghatározónak.³ S bár az efféle értelmezések hűen tükrözik Cato karakterének egyes aspektusait, érdemes lehet imázsépítésének rugalmasságára, komplexitására és többretegűségére koncentrálni, ugyanis kitűnő érzékkel állította előtérbe karakterének jól alkalmazható részlemeit az aktuális szituációnak megfelelően. A kutatást jellemző megközelítés mellett pedig – amely főként a hagyomány alakulását és az egyes szerzők szándékát követi nyomon – érdemes Cato saját szerepformálására figyelni, hiszen maga is tudatosan befolyásolta mindenkori megítélését. Ez az írás mindennek fényében Cato politizálására és tudatos önreprezentációjára fókuszál, egy olyan összetett szituáció – a Catilina-összeesküvés körüli senatusi vita – vizsgálatán keresztül, ahol a catói imázs részlemei konfliktusba kerültek egymással. Kevésbé kiélezett vagy összetett esetekben a politikai fellépés egyszerűbben beilleszthető volt az imázsba és egyértelműen erősítette azt. Catónak azonban számtalanszor kellett vitatott vagy ellentmondásos szituációban megnyilvánulnia. Jelen írás egy hasonló eset bemutatására nyújt példát, rávilágítva, hogy Cato még egy megosztó, imázsának fontos alapelemével szembemenő felszólalás esetén is tudatosan törekedett profiljának építésére, illetve az esetleges ellentmondások elsimítására.

A kérdés vizsgálatát megnehezíti, hogy Catónak eredeti szónoklatai, írott művei már az őt túlélő kortársai számára sem maradtak fenn. Nincs olyan Cicero beszédei-

1. kép. Jean-Baptiste Roman az ifjabb Catót ábrázoló szobra (1840). Musée du Louvre. Forrás: collections.louvre.fr

hez hasonló korpusz, amely közvetlenül Cato önreprezentációját tükrözné. Így szükségszerűen olyan forrásokra (jelen esetben főként Sallustiusra) vagyunk utalva, melyek Cato tudatos önreprezentációjának ismeretében, már annak hatása alatt formálnak véleményt politizálásával kapcsolatban. Ugyanakkor, ha szem előtt tartjuk Cato tudatos imázsépítését és ennek közvetlen és közvetett hatását az ókori szerzőkre, a meglévő forrásokat is pontosabban érthetjük, illetve új megvilágításban láthatjuk.

Lehetséges továbbá, hogy erre a problémára rátapintva éppen Cato imázsépítésének egyedisége, sajátossága azonosítható. Tudatos lépés lehetett, hogy beszédek, írásműveket az idősebb Catóval és kortársaival ellentétben ő maga nem tett közzé.⁴ Imázsát ehelyett teátrális fellépéseivel és élőszóban elhangzó beszédeivel alakíthatta, mindennek megörökítése pedig másokra várt. Ezt a feladatot Cicero levelének tanúsága alapján többen el is végezték, példátlan tekintéllyel avatva

Catót. Cicero Catóhoz írott levelében már egy élő *exemplum* képe rajzolódik ki, akit a múlthoz szorosan kötődő imázsának köszönhetően már inkább az ősök, mintsem a kortársak között emlegetnek:

ut praestantissimas tuas virtutes non tacitus admirarer (quis enim id non facit?) sed in omnibus orationibus, sententiis dicendis, causis agendis, omnibus scriptis Graecis, Latinis, omni denique varietate litterarum mearum te non modo iis quos vidissemus sed etiam iis de quibus audissemus omnibus anteferrem

kivételes erényeidet nem csupán csendben csodáltam – hisz’ mindenki ezt teszi –, hanem minden beszédemben, előterjesztésemben, peres ügyemben, valamennyi írásművemben, a latin- és görögnyelvűekben egyaránt, vagyis széleskörű irodalmi munkásságomban nemcsak valamennyi kortársunk, de valamennyi ősünk fölé is emeltelek.

Cicero: *Ad fam.* XV. 4, 12, ford. Nótári Tamás

Az eredeti szövegben pedig kirajzolódik, hogy a kortársak esetében a megismerés, imázsépítés elsődlegesen a személyes jelenlét és látás (*vidissemus*) útján történik, míg az ősök tetteiről szükségszerűen csupán hallani (*audissemus*) vagy olvasni lehet. Cicero elismerésében Cato mindkét területen a legelőkelőbb helyet foglalja el, talán a levél céljától sem függetlenül. Cicero ugyanis Kr. e. 50 elején ciliciai proconsulként elért eredményeinek elismeréseként egy *supplicatio* megszavazásához kérte Cato támogatását. S ennek érdekében bármennyire is eltúlozhatta saját szerepét Cato imázsának formálásában, az idézet mindenképpen jelzi, hogy Cato számára a kérdés kiemelt fontosságú lehetett, máskülönben Cicero sem használta volna ezt eszközként Cato megnyerésének érdekében.

Cato karakterének ezen sajátossága, miszerint hatása az írásművek, reprezentációk szintje helyett főként a valóságban érvényesül, Cicero *Cato* című művének egy macrobiusi töredékében is felfedezhető; Cato személyes jelenléte képes felülmúlni a róla élő hírnevet is:⁵

contingebat in eo quod plerisque contra solet, ut maiora omnia re quam fama viderentur; id quod non saepe evenit, ut expectatio <a> cognitione, aures ab oculis vincerentur

Az ő esetében az történt, ami általában ellenkezőleg szokott lenni, hogy tudniillik minden tekintetben jelesebb volt, mint ahogy azt a híre mutatta: nem gyakran esik meg, hogy a várakozásokat a megismerés, a hallottakat pedig a látottak felülmúlják.

Macrobius: *Saturnalia* VI. 2, 33, ford. Tóth Orsolya (módosításokkal)

Az emlékezet tudatos, szándékolt alakítását illetően mutatott távolságtartás pedig csak további nagyságot kölcsönözhetett Cato politikai personájának,⁶ azt a látszatot keltve, hogy kivételes tekintélye, hírneve magától is képes utat törni és elismerést kelteni.⁷ Az írástól való tartózkodás ugyanezt a látszatot erősíthette, talán a kortársak írásbeliséget kihasználó politizálásával szemben is alternatívát mutatva. Az íráshoz való viszonya pedig a Platón által megfogalmazott gondolattal

is összhangban lehetett, miszerint a szöveg nem képes a saját segítségére sietni és a helytelen értelmezések ellen védekezni, így az írásbeliség helyett sokkal inkább a szóbeliség lehet a filozófus terepe.⁸ Természetesen ebből a már említett nehézség következik, hogy csupán közvetett – olykor akár szélsőségesen polemizáló – forrásokra vagyunk utalva, amikor Cato tudatos imázsépítését vizsgáljuk. Bár ez a körülmény megnehezíti a történész munkáját, a további elemzés remélhetőleg megmutatja majd, hogy a téma érdemes egy ilyen irányú vizsgálatra.

I. Sallustius szándéka és a hitelesség kérdése

Sallustius *Bellum Catilinae* című művében Cato és Caesar senatusi beszédpárja (*Cat.* 51–52) jelenti a csúcspontot, ahol a két politikus az összeesküvők büntetéséről vitázik.⁹ A részletesebb elemzést megelőzően viszont érdemes kitérni a hitelesség kérdésére,¹⁰ hiszen a kutatásban gyakran visszatérő szempont, hogy Sallustius szándéka, elfogultsága és stílusa is nyomot hagyhatott az események leírásán. Ez például a beszédek nyelvi megformálásán látszik, hiszen a felszólalók jellemző stílusuk helyett mindketten Sallustius latinját beszélik.¹¹ Emellett a szerző részrehajlása is kulcskérdés lehet: egyesek szerint Cato érveivel azonosulhatott inkább, amire általában az erkölcsi hanyatlást ostorozó sallustiusi *praefatió*ból következtetnek, melynek gondolatvilága meglehetősen hasonlít Cato beszédéhez.¹² S bár Cato tűnhet fel kedvezőbb szerepben,¹³ Caesar beszéde is visszhangozni látszik Sallustius elveit.¹⁴ Más vélemények szerint Caesar lehetett az összehasonlítás nyertese, Cato magasztalása is az ő dicsőségének emelését szolgálhatta.¹⁵

Ezek a viták azonban nem érintik azt a kutatásban domináns álláspontot, amely szerint a beszédek nagy vonalakban hitelesnek tekinthetők, az eredeti szónoklatok főbb tartalmi elemeit bizonyára tartalmazzák.¹⁶ Cicero írnokainak köszönhetően a Cato-beszéd kivételesen elérhető volt a kortársak számára, amit Sallustius felhasznált.¹⁷ Emellett Cicero további műveit is Sallustius fontos forrásaként azonosítják, különösképp a Catilina ellen elhangzott consuli szónoklatokat.¹⁸ Cato beszéde mögött azonban további forrásokat is feltételezhetünk. Az emlékeztetének alakítására példátlan tudatossággal¹⁹ ügyelő Cicerónak sem feltétlenül állt érdekében a konkurens Cato szerepének túlzott kiemelése. Cicero sikereinek egyik kulcsa volt, hogy szónoklataiban a valóságot és a körülményeket mindig saját érdekei szerint reprezentálta olyan módon, hogy szinte bármilyen esetben főszereplőként jelenjen meg.²⁰ Brutus *Cato* című művében ez azonban nem valósult meg, így Cicero sem véletlenül róta fel a szerzőnek, hogy saját szerepe háttérbe szorult Catóéval szemben.²¹ Sallustius művének pedig gyakran azonosított jellemzője, hogy Cicero szerepe eljelentéktelenedik, főként a csúcspontnak tartott Caesar–Cato-beszédpár mellett.²² A Catóhoz kapcsolódó szakaszok egyik forrásaként így nagy valószínűséggel Brutus műve is azonosítható, melynek egyetlen ismert jellemzője éppen Cato kiemelt szerepe, Ciceróéval szemben.²³

A Cato halálát követő értelmezési hagyományban a dicsőítő művek között elsőként Cicero elvesztett *Catóját* említhetjük, ami Cato túlzó idealizálásával Caesar kritikusi válaszát, az *Anticato* megírását is kiválthatta.²⁴ Caesar először Aulus Hirtiuszt bízta meg egy válasz megírásával, majd ezt követte saját, *An-*

ticato című lejárató műve.²⁵ Erre pedig Brutus reagált, a már említett *Cato* című írásával,²⁶ de rajtuk kívül Fabius Gallus és Munatius Rufus is hasonló tartalmú pamfleteket jelentethetett meg.²⁷ Brutus művéhez pedig címe alapján Augustus *Responsa Bruto de Catone (Válasz Brutus ellen Catóról)* című művét is hozzákapcsolhatjuk, vitatott keletkezési idejének függvényében talán a 46-os közeghez is.²⁸ Az említett szövegek sajnos nem maradtak fenn, így tartalmukra legjobb esetben is csupán töredékekből következtethetünk. Az azonban konkrét utalások hiányában is valószínűsíthető, hogy az idealizáló hagyomány (Cicero, Brutus, Fabius Gallus és Munatius Rufus) kiemelte a fiatal Cato sikeres szereplését az összeesküvés kapcsán, így elképzelhető, hogy Brutus írásán kívül további műveket is felhasznált Sallustius Cato ábrázolásánál.²⁹

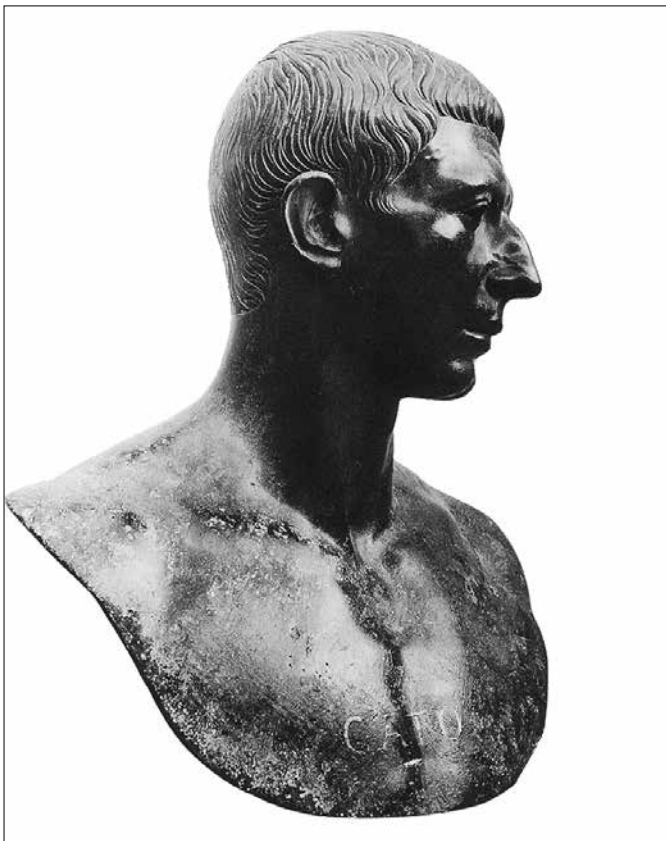
A beszédpárt követő *synkrisis* (*Cat.* 53–54) beillesztésével, az összeesküvésről szóló monográfia kronológiai keretéből kilépő, életműveket elemző részlettel pedig maga Sallustius is bekapcsolódhatott ebbe a kortárs értelmezési vitába.³⁰ Az analitikus, programatikus összefoglalásból kirajzolódó sallustiusi nézőpont pedig már átmenetinek tekinthető a Cato halálát (46) követő élénk irodalmi polemizálás kontextusában; valószínűleg ő tehetett először kísérletet a két személy kiegyensúlyozottabb értékelésére a szélsőséges értelmezési küzdelem után, művének 42 körüli megírásakor.³¹ Egyrészt a *synkrisis* kulcseleme, a végső értékítélet meghatározása elmarad, tudatosan nem tesz igazságot abban a kérdésben, hogy melyik politikus lehet a „győztes”.³² Emellett a passzív szerkezetek alkalmazásával (*habebatur, laudabatur*) is tartózkodik az egyértelmű véleménynyilvánítástól.³³ S bár a látszólag pozitív caesari tulajdonságok Cato jellemvonásaival párban árnyaltabban jelenhetnek meg,³⁴ a sallustiusi preferencia vagy „pártállás” feltételezésétől megszabadulva további szándékok is feltárhatók lehetnek. A *synkrisis* záró mondatában például az imázsépítésre adott reflexió is felfedezhető, a valódi és a látszólagos szint elkülönítése: „[Cato] sokkal inkább akart jó lenni, mint jónak látszani” (*esse quam videri bonus malebat, Sall. Cat. 54*).³⁵ Ebben a megjegyzésben Cato szerepléseinek egyik kulcseleme tükröződik Sallustiusnál: Cato látszólag nem törődik imázsával, magasabb rendű elvek mentén cselekszik, ez a szándékolatlanság pedig még hitelesebbé teheti alakját. Az elemzések után remélhetőleg látható lesz, hogy a szándékos imázsépítés leplezése is egyfajta stratégia, Cato sokkal megfontoltabb alakítója saját karakterének és recepciójának, mint azt a Sallustiuséhoz hasonló kijelentések alapján sejteni lehet.³⁶ Sallustiusnál Cato tehát meglehetősen pozitív szerepben tűnik fel Caesar *Anticatójához* (és az ellenséges hagyományhoz) képest, mely pont Sallustius kijelentésének fordítottjára világított volna rá.³⁷ S bár az idealizált Cato-képet megörökítő 46-os művek elvesztek, az igencsak valószínűnek tűnik, hogy az említett szerzők Cato imázsépítésével összhangban közvetítettek róla egy pozitív képet, ezzel előkészítve, hogy Cato „könnyedén és letisztult reprezentációval vonulhasson be a római történeti emlékezetbe”.³⁸ Cato sikerei – és a 40-es évek forrásai – mögött tehát a hatásos imázsépítést és a problémás szituációk tudatos kezelését is feltételezni kell, nem csupán a források utólagos idealizáló szándékát. Karaktere, tekintélye 63-ra részben már kialakult, a legelső kortárs forrás, Cicero is alapállításként említette Cato nagyságát és imázsából fakadó tekintélyét *Pro Murenájában*: „szokkal inkább [Cato] tekintélyétől, semmint

vádjaitól kell tartanom” (*Mur.* 58).³⁹ Sallustius leírása pedig kifejezetten releváns lehet a kutatás szempontjából, hiszen valamilyen mértékben a catói önreprezentáció közvetítőjének tekinthető.⁴⁰

II. Cato és Caesar taktikája Sallustius beszédpárjának fényében

(1) A beszédek (*Sall. Cat.* 51–52)

Habár több *senator* is felszólalt a leplezett összeesküvők büntetésének kérdésében, Sallustius leírásában Cato és Caesar beszédpárja jelenti a csúcspontot. Caesar a római polgárokhoz méltóbb száműzetés mellett szállt síkra egy veszélyes precedens kialakulásától tartva. A kivégzés lehetőségét (Silanus consuljelölt javaslatát) pedig a rómaiak politikai berendezésével összeférhetetlennek látta (*aliena a re publica nostra*), hiszen a száműzetés jogát a törvények minden római polgár számára biztosították.⁴¹ Az ősök példája alapvető viszonyítási pont, a hagyományhoz való ragaszkodás Caesar záró érve a különleges eljárással szemben: *Profecto virtus atque sapientia maior illis fuit, qui ex parvis opibus tantum imperium fecere, quam in nobis, qui ea bene parta vix retinemus* („Mert bizonyára több *virtus* és bölcsesség volt azokban, akik a szerény erőforrásokból ekkora birodalmat hoztak létre, mint bennünk, akik nagyszerű hódításaikat alig vagyunk képesek megtartani”, 51, 42).⁴²

2. kép. Az ifjabb Cato mellszobra (Kr. e. 1 század).
Rabat, Musée de l’Histoire et des Civilisations.
Forrás: ancientsrome.ru

Cato ezzel szemben a helyzet kivételes veszélyességét hangsúlyozta: erélyes fellépés híján az összeesküvés sikerének perspektívájából már a caesari érvelés kulcseleméről, a törvényesség kérdéséről is illuzórikusnak tűnhet vitázni, hiszen „ha egyszer elfoglalták a várost, a legyőzötteknek nincs szavuk többé” (52, 4). A szigorú fellépés kikényszerítésének érdekében T. Manlius Torquatus példáját⁴³ említette, aki „kivégeztette fiát, mivel az parancsa ellenére harcba bocsátkozott az ellenséggel” (52, 30). A jóval enyhébb vétség következményének felemlgetésével az *exemplum* jelenbeli kényszerítő erejét használta ki az érvelésben, így végül saját politikai célját, az összeesküvők halálra ítéletét is el tudta érni. A beszéd zárásában a szokások zsinórmértékét követő Catót láthatjuk: „[az összeesküvők] az ősök szokása szerint (*more maiorum*) halállal lakoljanak” (52, 36). Legfőbb érvként és végszóként tehát itt is a *mos* jelenik meg, ami szélsőséges helyzetben a törvényességen felül állhat, a *res publica* védelme akár egy törvénytelen gyilkosságot is megkövetelhet, mint például Tiberius Gracchus esetében.⁴⁴

A beszéd érvrendszere azonban nincs teljes összhangban a Catoról kialakuló képpel, ugyanis a törvényességet felülíró halálbüntetés követelésével imázsának egy alapelemével került szembe. A törvényesség rigorózus betartásának igénye a Catoról élő kép központi jellemzőjévé vált a későbbiekben, az erre vonatkozó példákat hosszasan lehetne sorolni.⁴⁵ S bár az említhető példák többsége a 63 utáni időszakra vonatkozik, mégis feltételezhető, hogy már az összeesküvés előtt fontos elem lehetett a törvényesség szigorú képviselője, például Murena megvádolásánál.⁴⁶ Az összeesküvés kapcsán így mintha Cato aktuálpolitikusi oldala is megjelenne, vész helyzetben a törvényességhez történő ragaszkodás helyett hatékonyan cselekszik, más elveket előtérbe helyezve.⁴⁷ Nem véletlen nevezhette Ronald Syme és Erich Gruen paradoxnak a helyzetet, illetve Michael von Albrecht véleménye is hasonló, aki szerint „Caesar és Cato beszéde csupa meglepetés...”⁴⁸ Mind a szerepek felcserélődésére utalnak valamilyen módon: Cato doktriner helyett egy „gyakorlati, tetterős államférfi”, Caesar pedig, mintegy átvéve ellenfele szerepét, a törvényességhez és a *mos maiorum*hoz ragaszkodik, elutasítva az újszerű fellépés lehetőségét.⁴⁹ A paradoxnak tűnő szituáció mögött azonban meglepetés helyett inkább tudatosságot fedezhetünk fel, véleményem szerint itt Cato alkalmazkodó politizálásának példáját láthatjuk, amire Caesar is reagálhatott a hagyományos catói elvek kritikus felemlgetésével. Caesar valószínűleg kihasználta szónoklatában a rigorózus törvénykövetés és a törvénytelen halálbüntetés ellentmondását (amit talán Sallustius is hangsúlyozott),⁵⁰ erre rávilágítva kívánta hitelteleníteni Cato alakját.⁵¹ Caesar szónoklatát ellenfele híres őséhez, Cato Maiorhoz hasonló érveléssel kezdte, pragmatikus módon figyelmeztetve a szenvedélyes döntések veszélyeire. A hasonlóság a senatusban, illetve Sallustius olvasói számára a történelmi példák sorolásával válik egyértelművé, a rhodosi állam ugyanis Cato Maior – később híressé váló – beszédének köszönhető, hogy elkerülte a Rómával vívott háborút.⁵²

a hatalmas és tekintélyes rhodosi állam, amely a római nép segítségével nőtt nagygyá, hűtlenül és ellenségesen viselkedett velünk szemben; mégis, mikor a háború befejeztével a rhodosiak ügye a senatus elé került, őseink (maiores nostri) büntetlenül bocsátották el őket. (51, 5)

Az ősök (*maiores*) mögött tehát többek között az idősebb Cato alakját azonosíthatjuk, aki 167-ben a senatusban szólalt fel a megfontolt döntéshozatal érdekében.⁵³ Caesar és az idősebb Cato érvei így gyakorlatilag egybeesnek az ifjabb Catóéval szemben, hiszen egykor a *ensor* is önmérsékletre intett a rhodosiak ügyében, Caesarhoz hasonlóan. Ez a példa pedig különösen éles fegyver lehetett Caesar kezében,⁵⁴ hiszen Cato számos esetben támaszkodott felmenőjének karakterére.⁵⁵ Caesar ezáltal Cato ősökre tett utalásait is relativizálhatta, mondván, aki még a saját elődjét sem követi (ami pedig fontosabb lehetett az általában vett *maiores* másolásánál is),⁵⁶ az aligha hivatkozhat hitelesen Róma közös őseire.

A vita a halálbüntetés elfogadásával végződött, s bár a törvényesség vagy kivégzés alternatívái között ellentét feszült, Cato ezt az ellentmondást képes volt a megfelelő elemek hangsúlyozásával kezelni. A törvényesség képviselőjében máskor sikeresen mutatott rigorózusság⁵⁷ 63-ban nyilvánvalóan nem volt járható út, hiszen az éles politikai szituációban vitatott körülmények között, tárgyalás nélkül döntöttek a halálos ítéletről. Cato alakjához és politikai céljához így a *mos maiorum*-ra tett utalás illeszkedhetett jobban, valamint Caesar racionálisnak tűnő érvelésével, szenttelen pragmatizmusával szemben a radikálisabb, érzelmetől vezérelt oldalát is megmutathatta.⁵⁸

Cato és Caesar aktuális összecsődülése mögött pedig a politizálás módját és kereteit meghatározó szélesebb összefüggések is meghúzódhattak: 63-ban a *senatus consultum ultimum* természete, a törvényesség és államhatalom viszonya is reflektorfénybe került.⁵⁹ Caesar az összeesküvők kivégzésének ellenzésével a *senatus consultum ultimum* nevében alkalmazott rendkívüli intézkedésekkel szemben fogalmazhatott meg kihívást, popularis politikusként a törvényesség felülírását, felfüggesztését ellenezve.⁶⁰ Cato pedig ezzel szemben hivatkozhatott a *mos maiorum*-ra, hiszen az általa (is) vázolt hanyatlás előtti időkben hagyományosan a *mores* által működött az állam, a politikai kultúra rugalmasságán keresztül, ahova még nem ért el a mindent formalizáló törvénykezési láz; ezáltal pedig az államra veszélyes elemek kivégzésére is lehetőség nyílt.⁶¹ A Catilina-összeesküvéshez hasonló kivételes esetek így a *mos* felsőbbrendűségének (és ezáltal a *senatus auctoritas*ának)⁶² demonstrálására lehettek alkalmasak, akár *lex*ként rögzített szabályokkal szemben is. A popularis politikusok sorsának ismeretében Caesar joggal ragaszkodhatott beszédében a törvényes keretek betartása mellett, hiszen a Gracchusoktól kezdve az állam ellenségének titulált⁶³ római politikusok a törvényességet felfüggesztő kivételes senatusi hatalomgyakorlás áldozatai lettek.⁶⁴ Mindez azonban nem vált mai értelemben a politika normál működésének részévé, többek között a popularis oldal ellenállásának köszönhetően.⁶⁵ Rendkívüli esetekben a *mos maiorum* valóban lehetett irányadó, akár a törvényekkel szemben is;⁶⁶ ugyanakkor a további elemzéseken keresztül Cato rugalmasságára hívnám fel a figyelmet. Híres hajlíthatatlansága ellenére hajlandó volt átlépni a törvényesség határvonalát, és a problematikus szituációhoz illeszkedve választott hivatkozási alapot a római történelem példatárából.

III. A Cato-imázs működése, a *severitas* kiemelése

Cato Manlius Torquatus történetének kiválasztásával a törvényesség kiemelése helyett tudatosan helyezte át beszéde és érvrendszere hangsúlyát imázsának másik pillérére, a szigorúságra (*severitas*). Ennek közismert példája volt a manliusi parancs, amely Cato előbb említett radikalizmusához is tökéletesen illeszkedhetett.⁶⁷ A választott példának pedig a bűn helyett büntetés elv szempontjából lesz jelentősége, a szigorú fellépés a büntetés módján keresztül érvényesülhet.⁶⁸ Az érvelés részeként kézenfekvőnek tűnhetett volna felidézni a Gracchusok végzetét, de ezzel a Cicero által emlegetett darázsfészekbe nyúlt volna, az olykor szükségesnek ítélt politikai gyilkosságok törvényességének kérdésébe. Ennek aktualitását Rabirius 63-as tárgyalása is jelzi, akit Caesar közreműködésével több évtized elteltével vádoltak meg újra Saturninus meggyilkolásával.⁶⁹ Cicero Rabirius védőjeként a felforgató Saturninus kivégzésének jogosságát, sőt értékét hangsúlyozta: *interfectum iure concedas necesse est* („szükségképpen el kell ismerned, hogy jogosan ölte meg”, Cicero: *Rab. perd.* 18–19, ford. Nótári Tamás). A Catilina-ügy utóélete, Cicero száműzetése pedig szintén jelezheti a halálbüntetés jogosságát illető konszenzus hiányát. Cato azonban Cicerótól eltérő felütéssel kezdte beszédét,⁷⁰ Rabirius ügye után talán számítva is Caesar támadására.

Egy, a törvényesség szempontjából is vitatható⁷¹ aktuálisabb esemény helyett a távolabbi, már-már mitikus múltban gyökerező példára hivatkozott Torquatus történetével, ahelyett, hogy a Kr. e. 2–1 századi római polgárok kivégzését illesztette volna be a *mos maiorum* keretei közé. Ez gyakorlatilag annak beismerése lett volna, hogy ismételtlen a törvényesség szempontjából vitatható politikai gyilkosságra készülnek a senatorok. S bár a Cato-beszéd zárásának középpontjában a *mos maiorum* áll, és annak nevében követel kivégzést, a *mos* mögött Torquatus megidézésén keresztül inkább a határozott és szigorú fellépést érthetjük, a hangsúly így átkerül a törvényesség kérdéséről a bűn nagyságához méltó szigorú fellépés szükségességére.⁷² A caesari érvelés kulcselemére pedig csupán egy utalást tesz, hogy a törvényesség kérdését a döntés szempontjából teljesen irrelevánsnak nyilvánítsa: *hoc, nisi provideris, ne accidat, ubi evenit, frustra iudicia inproles* („de ez után a gazság után hiába hívjuk már oltalmul a törvényeket, ha nem akadályoztuk meg idejében, hogy bekövetkezzék”, 52, 4).⁷³ A *severitas* pedig Caesar kíméletességével (*clementia*) ellentétben is hatásosan működhetett, megalapozva Cato vádját, miszerint fő ellenfelének engedékenysége a bűnrészesség kérdését is felvetheti. Manlius és Cato Maior példáin keresztül így a szigorúság (*severitas*) és a szelídség vagy könyörületesség (*mansuetudo/misericordia*) ellentétpárja válik meghatározóvá a két beszédben,⁷⁴ az ifjabb Cato felszólalása sikeresen tereli ebbe az irányba a vitát Caesar beszéde után, amelynek még a törvényesség volt az egyik vezérmotívuma. Az ellentéppárra pedig Sallustius összehasonlítása, a *synkrisis* is ráerősít később az 54. caputban: „Az szelídségével és könyörületességével (*mansuetudine et misericordia*) vált híressé, ennek szigorúsága (*severitas*) szerezte méltóságát.”

Sallustius leírásán keresztül tehát láthatjuk, hogy Cato valószínűleg egy olyan öszkép kialakítására törekedett, amelyben

a *severitas*, a *libertas* vagy a magasabb rendű államérdek nevében helye lehetett a rigorózus törvénykövetés felülírásának is.⁷⁵ Végső soron az állam érdekének követése lehet az a legfontosabb kritérium, amely megkülönbözteti őt az egyéni érdekeket képviselő „rosszaktól, hitványaktól” (*improbi*).⁷⁶ Egy-egy elem kivételes átlépése végső soron az összképet erősítheti, ha az az imázst felépítő további elvek nevében történik. Ebben a rendszerben pedig a rugalmas politizálás is lehetővé válik: Cato karakterének nem normatív elemei univerzálisak lehetnek; szigorúsággal, radikális fellépéssel akár a törvényességet, de annak átlépését is lehetett képviselni. S bármennyire is elmentmondásosnak volt tekinthető a törvényesség felülírása, az eltúlzott veszélyhez illő radikális fellépés is értékelhető a tudatos imázspépítés részeként, ami egyáltalán nem volt szokatlan a feltörekvő fiatal római politikusok körében.⁷⁷ Az összeesküvéshez hasonló esetek pedig rendkívülinek tekinthetők, amennyiben a törvények egybeestek a Cato által vélt államérdekkel vagy személyes célokkal, amíg azok a *mos maiorum* catói értelmezését védtek (például korlátozták a korrupciót, a kivételes megbízásokat), addig természetesen szigorú védelmébe vette őket.⁷⁸ Viszont amikor gyors és határozott cselekvésre volt szükség, akár a törvényességet is felülírva, akkor ehhez Cato magáról sugalmazott képének (és a választott hivatkozási alapnak) is alkalmazkodnia kellett valamilyen módon, annak szükségyszerűen többretegűnek és rugalmasnak kellett lennie a siker érdekében. A politikai karakter legbelső rétegében, a történész számára elérhetetlen szinten így Cato meggyőződését, motivációit, céljait, szándékait feltételezhetjük. A következő szinten már az imázs rugalmas, körülményekhez is igazodó, többféle szituációban alkalmazható részelemei is megkülönböztethetők, mint például a szigorúság, törvényesség, államérdek, *mos maiorum* képvisellete, melyek ideális esetben egymást erősítették, összhangban álltak meggyőződésével, és a Catoról élő összkép kialakulásához is hozzájárultak.⁷⁹ Az elemzés során érdemes lehet megkülönböztetni egy összképet is, hiszen a „célközönség” akkor is láthatott egy koherens Cato-képet, ha éppen annak egy-egy részelemét felülírta, mint jelen esetben a törvényesség szokásos képviselétét.⁸⁰ Végül pedig a bevezetőben említett, a történész által is vizsgálható szint különíthető el: a források többsége idealizáló módon mutatta be Cato alakját, igazodva tudatos imázspépítésének irányaihoz; a másik szélsőség pedig a lejárására törekedett, a Cato-összkép elkerülhetetlen ellentmondásaira is rávilágítva.

IV. Cato mint a *mos maiorum* első számú értelmezője

A sallustiusi beszédpár kapcsán feltűnő, hogy a száműzetés és a halálbüntetés alapjaként a *mos* mindkét politikusnál megjelenik érvként, szinte ellentétes álláspontok alátámasztására. Így a büntetéssel kapcsolatos határozatnál az értelmezés is kulcsszerepet kap (ebben a precedens nélküli esetben különösen): melyik politikus érveléséből következhet helyes döntés, ki képviselheti hitelesen (vagy hitelesebben) az állam érdekeit?⁸¹ Rómában nem volt ritka, hogy politikusok hasonlóan érveltek egymással teljesen ellentétes álláspontok alátámasztására, a *mos maiorum* felhasználásának egyenlő lehetőségét Robert Sklenář is kiemeli.⁸² Cato taktikája pedig a *mos* ilyenfajta in-

formalitásához, definiálatlanságához is alkalmazkodott, ami többféle értelmezési lehetőséget is kínált, hiszen a szokások és az *exemplumok* interpretációs lehetőségei korántsem voltak kőbe vésve.⁸³ A vitában így a múlt értelmezése is tétként jelenik meg, amely a jelenlegi döntéshelyzetben, illetve a jövőben is példaértékkel bírhat.⁸⁴

Ebből a szempontból mindenképp említésre méltó a sallustiusi beszéd egy részlete, ahol Cato a fogalmak kiüresedése és jelentésvesztése felett kesereg: *Iam pridem nos vera vocabula rerum amisimus* („Bizony már réges-régen elfelejtettük a fogalmak valódi nevét”, 52, 11). Ennél a gondolatnál – legalábbis a sallustiusi megfogalmazásnál – egyértelműen thukydidés mintáról van szó, aki szintén egy polgárháborús helyzetben fogalmazott hasonlóan: „S önkényesen megváltoztatták az egyes dolgokat jelölő szavak megszokott jelentését is” (Thukydidés: *A peloponnésosi háború*, III. 82, ford. Muraközy Gyula). A két idézet hasonlósága mellett azonban egy eltérés is említendő, ami kulcsfontosságú a catói taktika sallustiusi leírásának szempontjából. Míg Thukydidés a fogalmak megszokott (εἰωθηῖαν) jelentésének megváltozását említi, addig Cato a fogalmak igazi (*vera*) jelentésének elvesztésére utal.⁸⁵ Tehát míg Thukydidésnél a konszenzus (εἰωθός), közmegegyezés és az aktuális helyzet határozza meg a jelentést, addig Cato felfogása szerint a fogalmaknak abszolút, örökös, eredeti és igazi (*vera*) jelentésük van.⁸⁶ Cato szerint korának válságjelensége, hogy az eredeti fogalmakat már nem a megfelelő jelentéssel használják (ahogy Caesar sem), ugyanakkor ez nem járhat a fogalmak mögötti igaz tartalom eltűnésével, Cato érvelése alapján egy esetlegesen kialakuló újabb konszenzus sem írhatná felül a fogalmak igazi jelentését, szemben Thukydidés elképzelésével.⁸⁷ Ugyanis a *mos maiorum* az az egyetlen keretrendszer, ahol a fogalmak még az igazi jelentésüket hordozzák, így diskurzus is kizárólag a *mos maiorum* („az igazságot kizárólagosan hordozni, befogadni képes szemiotikai rendszer”) helyreállításával képzelhető el.⁸⁸

És mit érthetünk *mos maiorum* és igazi jelentés alatt? Erre a kérdésre Cato válasza az, hogy ezt az eredeti tartalmat olyan politikusok lehettek képesek felidézni, meghatározni, vagy visszaállítani, akik még az ősi római politika letéteményesei és képviselői voltak, és ennek megfelelően nyilvánultak meg a közéletben.⁸⁹ Saját karakterét mindenképp ilyennek tartotta, Caesar pedig ebben a szereposztásban csupán a régi fogalmak kiforgatója lehetett.⁹⁰ Az említett jelenségre Szekeres is rávilágít: bizonyos politikai jelszavakra (*mos maiorum*, államérdek, *libertas*, *concordia*, *pax*, *dignitas* stb.) ellenfelek, „jók” (*boni*) és „rosszak” (*improbi*) is egyszerre hivatkozhattak, ezzel akár devalválva a fogalmak eredeti jelentését, tartalmát.⁹¹ Cato imázsa valószínűleg mindehhez tudatosan alkalmazkodott, tekintélyből fakadóan egyértelműen magának vindikálta volna a jogot a *boni* és *improbi* közötti különbségtételre, a szélsőségesen értelmezett fogalmak eredeti tartalmának hiteles képviselétére, helyreállítására. Ezt a negatív folyamatot és hanyatlást pedig – saját politikájának megvalósításával – Cato megállíthatónak vélte. Az összeesküvéshez hasonló vitás, rendkívüli esetek a Catohoz hasonló személyeknek teremtettek mozgásteret az értelmezésben; az ősi értékeket védelmező radikális és konzervatív karakter tudatos kialakításával (majd kisajátításával) is előnyösebb helyzetbe próbált kerülni. Az ebből fakadó előnyre és többletbefolyásra pedig a kortársak is felfigyeltek, nem véletlen nyilatkozott így Cicero Catóval kapcsolatban: *ut*

multo magis eius auctoritatem quam criminationem pertimescam („sokkal inkább [Cato] tekintélyétől, semmint vádjaitól kell tartanom”, Cicero *Mur.* 58, ford. Nótári Tamás).⁹² Egy vitát ugyanis nem pusztán az érvek dönthetnek el, a felszólaló alapállása, hitelessége is döntő lehet; Cato tekintélye, személye pedig már-már önálló érvvé válhatott az említett gondolatok mögött.⁹³ Természetesen azt sem merném állítani, hogy kizárólag Cato karakterének befolyása miatt született halálos ítélet, de ennek a tényezőnek is mindenképpen szerepet kell tulajdonítani. Az imázs(építés) szerepét pedig Cicero is kulcsfontosságúnak tartotta a 63-as eset kapcsán, hiszen az a résztvevők későbbi megítélésének alapjává válik: *Memoria vestra, Quirites, nostrae res alentur, sermonibus crescent, litterarum monumentis inveterascent et corroborabuntur* („Emlékezetek, polgárok, fogja tetteinket táplálni, beszélgetéseitek mind nagyobbá tenni, írásműveitek öregbíteni és erősíteni”, Cicero: *Cat.* III. 26, ford. Nótári Tamás).⁹⁴ Cicero szintén idevágó kérdésére – *quid vero historiae de nobis ad annos DC praedica-bunt?* („Mit adnak majd hírül rólam évszázadok múltán a történelemkönyvek?”, Cicero: *Ad Att.* II. 5, ford. Nótári Tamás) – a történetírás azonban inkább Cato számára adott hízelgő válszt, a consul szerepét olykor háttérbe is szorítva.

V. Összegzés

Cato politizálási technikáját a Catilina-összeesküvés kapcsán sikeresnek tekinthetjük, hiszen javaslatát megszavazták, és meglehetősen fiatalon a politikai élet meghatározó alakjává vált. Sajátos politikai profiljának kialakításával a viselt tisztségeihez képest aránytalanul nagy befolyásra tett szert, amivel sokszor maga mellé tudta állítani az egyébként családi érdekek, *factiók*, szövetségek mentén politizáló senatorok nagy részét. A sallustiusi beszédek elemzése során is ennek kibontakozását láthattuk: Cato egy sajátosan radikális taktika alkalmazásával és politikai szerepének következetes építésével próbált előnyre

szert tenni. Ennek részeként az ősi fogalmak kiüresedését is hangsúlyozhatta, a jelen elkésztető helyzetét a múlttal szemben, miközben ezzel saját személyének, a konzervatív, régi hagyományokhoz visszatérő politikájának teremthetett – részben mesterségesen – terepet.

A beszédek elemzése mellett az imázsépítés tudatossága állt kutatásom fókuszában, amellyel Cato az esetleges önellentmondások feloldására, kezelésére törekedett. Az összeesküvés vitájának vizsgálata során az is felfedezhetővé vált, hogy Cato hogyan tudott ügyelni egy koherens politikai persona kialakítására, melyben akár a törvényesség és a köztársaság által megkövetelt keménység (*lex* és *mos*) között feszülő esetleges ellentét is elfedhető volt, például a *severitas* kiemelésével. Ráadásul fellépésével többretegű imázsának további elemeit (például a *mos maiorum*, az államérdek képviselője) ugyanúgy erősíthette, sőt érvelése szerint a törvényesség eszménye sem sérült, hiszen annak alkalmi felülírása szükséges rossz a törvényesség távlatos megőrzéséhez. Ezáltal kiegyensúlyozott öszkép születhetett, hiszen a kivételes javaslatra a Cato-képbe illeszkedő további elvek nevében került sor. Illetve, ha az elvek szerepet is játszottak döntésében, a radikális, figyelemfelkeltő fellépés, a politikába történő hatásos belépés elsőrendű szempont lehetett a fiatal Cato számára. Megközelítésem így a catói rugalmatlanság, következetlenség vagy inkoherencia hangsúlyozása helyett az éles politikai helyzetek tudatos kezelésére helyezi a hangsúlyt; Cato törekvésére, hogy ilyen esetekben is ügyeljen az önreprezentáció látszólagos egységességére és kikezdhetlenségére. Bár ellenfelei rávilágíthattak fellépésének ellentmondásosságára, a lépés politikailag kifizetődött. A 63-as vita Cato sikerével és tekintélyének növekedésével zárult, javaslatát elfogadták, emlékezetes szónoklatának köszönhetően az optimata oldal meghatározó politikusává vált.⁹⁵ Caesar pedig az emlékezet terén sem ért célt, hiszen a 40-es évek polemizáló közegéből az *Anticato* mellett végül cicerói idealizált értelmezés kerekedett felül, elismerve Cato nagyságát.⁹⁶

Jegyzetek

A tanulmányban minden évszám Krisztus születése előtti időpontot jelöl. A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

- 1 Plut. *Cat. Min.* 17, 42; Blom 2012, 41.
- 2 Plutarchos Phókión párhuzamos életrajzának bevezetéseként fogalmazza meg ezt a gondolatot (Plut. *Phoc.* 3.). A modern történetírás részéről Theodor Mommsen – mára számos ponton meghaladott – értelmezése állhat a legközelebb a Catoról kialakult hagyományos képhez, *Römische Geschichte* című művében számos politikusról ad részletes jellemzést: Mommsen 1877, 201–202, lásd még: Gelzer 1968, 52–53.
- 3 Morrell 2017, Drogula 2019, Osgood 2022.
- 4 A Catilina-összeesküvés kapcsán elmondott beszéde lehetett az egyetlen, amit Cicero írnokainak köszönhetően a kortársak is olvashattak (Mouritsen 2013, 81, 87. jegyzet).

- 5 Rauh 2018, 72.
- 6 Párhuzamként Kenty monográfiája emelhető ki, aki az önreprezentáció és a tudatos szerepekben történő politizálás szintjén végzett elemzések létjogosultságára is rávilágít, Cicero personáit vizsgálva. A párhuzam további szempontból is ideális, hiszen mindkét politikus lehetőségei hasonlóak voltak. Hadseregek és vagyonok helyett inkább a szónoki tehetség, a tudatosan épített imázs és az ebből fakadó befolyás volt az, ami sikeressé tette őket a politikában. Kenty a cicerói siker további kulcsaként azonosítja, hogy a *mos maiorum* megtestesítőjeként véleménye kivételes jelentőséggel bírt, illetve elképzeléseit, saját politikai céljait kivételes tehetséggel tudta úgy beállítani, mintha azzal az ideális állapot felé kormányozná az állam hajóját. Cato politizálása és karaktere is hasonlóképp írható le (lásd jelen cikk IV. részét), a 63-as eset kapcsán pedig összehadódott befolyásuk Catilínával szemben. A történelmi személyiség mellett Cicero tudatosan épített politikai personái is azonosíthatók, melyeket szónoklataim, publikált műveim keresztül alakított. A Kenty által azonosított 8 persona rugalmas alkalmazása azonban szükségszerűen ellentmondásokhoz is vezethetett a karrier során. Ennek kezeléséhez kompromisszumokra, az önreprezentáció különböző változataira volt szükség, ami nem

- feltétlenül állt össze minden esetben egy egységes és koherens Cicero-képpé (Kenty 2020, 1–3).
- 7 Blom 2016, 242. Vö. Cato Cicerónak írt levelével, miszerint nem szokása hosszan írni: Cic. *Ad fam.* XV. 5.
- 8 Zadorojnyi 2007, 225; Plátón *Phaedr.* 276c.
- 9 Sall. *Cat.* 51–52. Ikonikus, régóta elemzett szövegrészletről van szó, a téma szakirodalmához lásd a következő jegyzeteket.
- 10 Sklenář 1998, 206. A hitelesség kérdéséhez lásd Tannenbaum 2005.
- 11 Lásd Sklenář 1998; Tannenbaum 2005, 209.
- 12 Syme 2002, 116; Levene 2000, 182–183.
- 13 Cato kedvezőbb megítélését feltételezik: Becker 1973, 736; Earl 1961, 101; Katz 1981, 75–76; Goodyear 1982, 274–275.
- 14 További tájékozódáshoz lásd: Wussow 2004, 179–207; Batstone 1988, 1, 1. jegyzet; Earl 1961, 99; Becker 1973, 733.
- 15 McGushin 1977, 309–310; Drummond 1995, 77.
- 16 McGushin 1977, 239–240; Ramsey 2007, 9; Goldsworthy 2006, 136, 140; Conte 1994, 237–238; Earl 1961, 96; Syme 2002, 73, 104–105; Nelson 1950, 67; Fehrlé 1983, 305; Tannenbaum 2005, 219; Watts 2019, 180, 34. jegyzet. Az ellenkező véleményhez lásd: Drummond 1995, 38–47, 72–77; Drogula 2019, 72. Sallustius személyes benyomásokkal is rendelkezhetett, hiszen fiatalkorában megélte az összeesküvés időszakát, és az események résztvevői közül is éltek néhányan a mű keletkezésének időpontjában. Earl 1961, 82; McGushin 1977, 7; Katz 1981, 80.
- 17 Mouritsen 2013, 81, 87. jegyzet. Cicero előre megszervezte a beszéd lejegyzését, várható volt, hogy Cato is a halálbüntetés érdekében fog felszólalni. Goldsworthy 2006, 136, 140; Ramsey 2007, 9; Drogula 2019, 71.; Havas 1973, 95.
- 18 McGushin 1977, 8; Havas 1973, 82, 95. 59. jegyzet; lásd továbbá Morstein-Marx véleményét, miszerint a IV. Catilina elleni beszéd lehetett Sallustius elsődleges forrása (Morstein-Marx 2021, 90.).
- 19 Cicero számtalan erőfeszítést tett, hogy 63-as consulsága emlékezetes maradjon, lásd Havas 1973, 82–95.
- 20 Kenty 2020, 1–2. Ez 63 kapcsán sem volt másképp, a IV. beszédben például egybeolvasztotta a senatusban elhangzó véleményeket (Havas 1973, 87).
- 21 Cicero *Ad Att.* XII. 23.
- 22 Wussow 2004, 202. Syme véleménye szerint Cicero szerepe nem központi és megkerülhetetlen a műben, ez azonban nem jelenti azt, hogy szándékosan negatív ábrázolást kell feltételeznünk (Syme 2002, 105–106, 110–111). Emellett Pompeius hiánya is jelzésértékű (Shaw 2022, 345; Hammer 2014, 161. 37. jegyzet). Schwartz markánsabban fogalmaz: „Sallust’s history [...] is carefully premeditated [...] to annihilate the person and the narrative of Cicero” (Schwartz 2020, 134).
- 23 Geiger 1979, 60; Earl 1961, 96.
- 24 App. *BC* II. 99; Gellius XIII. 20, 11;
- 25 Ferenczi 2015, 20.
- 26 Cicero *Ad Att.* XII. 21; XIII. 46.
- 27 Ferenczi 2015, 20; Martin 2009, 86. Fabius Gallus művéről: Cicero *Ad fam.* VII. 25; Munatius művéről: Plut. *Cat. Min.* 36–37; Geiger 1979.
- 28 Suetonius (*Aug.* 85) leírása alapján nem dönthető el egyértelműen a keletkezés ideje. A vitás kérdés áttekintéséhez lásd: Geiger 1979, 48; Ferenczi 2015, 20.
- 29 Earl 1961, 96; A *Bellum Catilinae* 42-es keletkezését feltételezve Sallustius az említett művek nagy részét felhasználhatta forrásként. Cicero művét nagy valószínűséggel ismerte, a *Cato* legfontosabb töredéke például hasonlít Sallustius Cato-jellemzéséhez. (Jones 1970, 190.)
- 30 Wussow 2004, 179; Továbbá Sallustius Cicero mára elveszett pamfletjére (*De consiliis suis*) is reagálhatott, ami Caesart kritizálta (Schwartz 2020, 138; Syme 2002, 128).
- 31 Geiger 1979, 48, 1. jegyzet; Conte 1994, 238; Schwartz 2020, 131; Earl 1961, 96: „These outlines Sallust took over, but removed the debate from the field of political invective.” Visszavonulását követően (Sall. *Cat.* 4.) Sallustius politikai hatalom és érdekek nélkül már könnyebben választhatott egy távolabbi perspektívát: „history becomes better and more valuable as its ability to participate in events diminishes” (Feldherr 2012, 112). Lehetséges, hogy Asinius Pollio is hasonló, kiegyensúlyozottabb álláspontot vett fel Catóval kapcsolatban (Rauh. 2018, 85).
- 32 Shaw 2022, 360–361. A „megoldás” vagy „győztes” keresése helyett egyre gyakrabban nyitott kérdésként, szándékosan értelmezésre készítő szövegrészletként tekintenek *synkrisis*re (Shaw 2022, 353; Levene 2000, 182; Batstone 1988, 6–7; Marincola 2010, 286; Wussow 2004, 185; Balmaceda 2017: „forcing him to take sides does not appear expedient [...] one is left with a question mark”). Egyesek Cato kedvezőbb megítélését feltételezik, míg mások Caesar iránt mutatott elfogultságot érzékelnek. A vélemények áttekintéséhez lásd: Wussow 2004, 179–207; Shaw 2022, 345, 235. jegyzet; Earl 1961, 83.
- 33 Shaw 2022, 353.
- 34 Shaw a *De officiis* párhuzamos elemzésével rávilágít, hogy Caesar tulajdonságai esetében nem egyértelműen pozitív fogalmakról van szó, azok csupán bizonyos körülmények között lehetnek előnyösek. A *mansuetudo* és *miseriordia* például Cato *severitas*ával párban már a túlzott engedékenység jele lehet (*De off.* I. 88), a bőkezűség, nagyvonalúság, segítőkészség Cato engesztelhetetlenségével és állhatatosságával szemben pedig a személyes ambíció jele lehet (Shaw 2022, 355–357).
- 35 Ez a megjegyzés talán a catói imázsépítés egyedi elemét is tükrözheti, miszerint műveinek tudatos publikálása helyett tetteivel, fellépésével tűnt ki (lásd fentebb). Cicero túlzott öndicsőítése például kontraproduktív lehetett, Cato talán ezt is el kívánta kerülni (Syme 2002, 110).
- 36 Arról pedig csupán sejtéseink lehetnek, hogy Sallustius valóban így tekintett-e Cato politikálására, vagy csupán saját történetírói koncepciójába illeszkedhetett Cato ilyenfajta ábrázolása, akár Caesar alakjával kontrasztban.
- 37 Syme 2002, 121.
- 38 Ferenczi 2011, 29. Az idealizáló hagyomány egységére példa lehet Cato szerepének kiemelése Cicero rovására, lásd: Balbo 2013, 321. Az egyik szerző, Munatius Rufus például Cato közeli barátja és híve volt, Brutus pedig rokona (Plut. *Cat. Min.* 25, 37).
- 39 Cicero szónoki taktikájától függetlenül tanúsítja Cato hírnevének, tekintélyének meglétét. Lásd még Cicero *Mur.* 67, 60: „Hiszen maga a természet ruházott fel becsülettel, szigorral, önfegyelmel, lelki nagysággal, igazságossággal, vagyis minden erénnyel, s tett nagy és kiváló emberré. Ehhez járult egy nem mérsékelt és nem engedékeny, hanem egy, számomra egy kissé szigorúbbnak és keményebbnek tűnő tanítás, mint amit akár a valóság, akár a természet eltűr.” Ugyanakkor Blom (2012, 41, 10. jegyzet) szerint ironikusan is értelmezhető Cicero kijelentése.
- 40 McGushin 1977, 310–311.
- 41 Caesar itt a római polgárok önkényes kivégzését korlátozó *lex Semproniára*, illetve *lex Porciára* gondolhatott. Nótári 2021a, 87; Ramsey 2007, 199–200; Fantham 2003, 99–100; McGushin 1977, 249–250.
- 42 Sallustius esetében Kurcz Ágnes fordítását használtam, saját módosításaimmal. A *virtus* egy összetett, nehezen fordítható fogalom, Sallustius kapcsán is láthatjuk a jelentésmező gazdagságát. Donald Earl például kiemeli az *ingenium* kulcsszerepét Sallustiusnál: az ember veleszületett tehetségének, természetének kibontakoztatása lesz a *virtus* szerinti cselekvés alapja, ellentétben az arisztokratikus fogalom kizárólagosságával, ami az állam érdekéhez és a *nobilitas*hoz kapcsolta ezt. Earl 1961, 30–33.

- 43 Lásd Manlius Torquatus dilemmáját Liviusnál: *Ab urbe condita* VIII. 7, 16–17. Cato ezt az *exemplumot* joggal választhatta, hiszen az általa is vallott elv megnyilvánulásának egyik legjobb példája, miszerint az állam érdeke minden más fölé helyezendő. A *Manliana imperia* kérdéséhez lásd: Jármí 2019, 70–71. Sallustius valószínűleg tévedésből a gallok elleni háborúhoz kapcsolta az esetet, lásd: Ramsey 2007, 211.
- 44 Hegyi 2018, 24; Hegyi 2017, 22–24. Cicero szerint az állam normális működése esetén a *mos* érvényesülne és Catilina sem élne, a törvényes lehetőségektől függetlenül. Eszerint Scipio Nasica is a *boni mores* szerint cselekedett Gracchus meggyilkolásakor. Cicero: *Cat.* I. 1–2.
- 45 Példák a törvényesség szerepére, fontosságára: Plut. *Cat. Min.* 8, 16, 17, 31, 40, 47, 57, 60, 65; Appianos: *BC* II. 87; Cicero: *Sest.* 61–63.
- 46 Blom 2016, 213.
- 47 Syme 2002, 115; Wussow 2004, 189, 193.
- 48 Albrecht 2003, 339; Gruen 2009, 27.
- 49 Albrecht 2003, 339; Syme 2002. 112–113; Feldherr 2012, 100; Wussow 2004. 186–188.
- 50 Syme 2002, 112.
- 51 Hiába került sor előbb Caesar beszédére, reagálhatott ilyen módon, számítva előre Cato érveire, hiszen a halálbüntetés melletti álláspontja nem lehetett kérdés. Lásd: Wussow 2004, 186–187.
- 52 Levene 2000, 185–187.
- 53 Deneire 2010; Havas 1998, 71–72; 2010, 91; Az idősebb Cato beszédéről: Gellius: *Noctes Atticae* VI. 3; Livius XLV. 25.
- 54 Syme 2002, 112; Ha pedig elfogadjuk az elméletet, miszerint Cato Maiorhoz köthető a *lex Porcia* elfogadása, akkor még inkább igaz lehet az állítás (Fantham 2003, 99–100; Levene 2000, 185).
- 55 Első nyilvános fellépését például ősehez kapcsolják, hiszen a Cato Maior által állított Basilica Porcia oszlopának lebontását akadályozta meg felszólalásával (Plut. *Cat. Min.* 5). Murena elleni vádbeszédében is hivatkozott dédapjára követendő példaként (Cicero: *Mur.* 66). Lásd még: Levene 2000, 191; Conte 1994, 237.
- 56 Cicero: *De Officiis* I. 116; Rawson 1973, 165.
- 57 A példákhoz lásd: 50. jegyzet.
- 58 Sklenár (1998, 211) érveléséből pedig akár a törvényesség védelme is következhet, hiszen kivételes intézkedés híján már az állam is elveszne, ahol a gyors, határozott, precedens nélküli lehetőségek között lavírozott (Morstein-Marx 2021, 98–99).
- 59 Pina Polo 2006, 100.
- 60 75. jegyzet; Fantham 2009, 147; Gruen 2009, 26–27: „The purpose was demonstration, not justice. Only the principle mattered: a warning about abuse of power by the senate and an indirect challenge to the *scu* itself.” Rabirius ügyének egyfajta megelőző, figyelmeztető szerepe is lehetett, a 63-as év feszültségei mellett számítani lehetett a SCU *senatusi* alkalmazására (Duplá-Ansuategui 1990, 117). Morstein-Marx kompromisszumos javaslatként értékeli Caesar beszédét, mely a betű szerinti törvényességet követő, valamint a gyors, határozott, precedens nélküli lehetőségek között lavírozott (Morstein-Marx 2021, 98–99).
- 61 Hegyi 2017, 24–25.
- 62 Az *auctoritas* Agambennél „hatalmat jelent a jog felfüggesztésére és hatályba helyezésére, de formálisan maga nem bír a jog erejével, sokkal inkább a tekintélyben gyökeredzik” (Antal 2017, 8).
- 63 Pina Polo megjegyzi, hogy a zsarnokságra törés vádjá mellett a popularis politikusok kivégzése gyakorlatilag az optimata oldal illegális megoldása volt, a hagyományos arisztokratikus berendezkedés védelmében. Caesar gyilkosságát követően pedig a legális polgárháború (Antal 2017, 5) fogalmához hasonló jelenséggel találkozhatunk: Cicero Antonius *hostis* kategóriába sorolásával kívánta legitímálni az ellene folytatandó háborút (Pina Polo 2006, 72–76).
- 64 Az áldozatok (Gracchusok, Saturninus, Catilina, Clodius) *tyrannosszá* bélyegzésével Cicero a mindenkori politikai gyilkosságok szükségessége mellett érvelt, a zsarnokságra törő (valójában a szenatori rend hatalmát veszélyeztető) egyén megölése indokolt lehetett (Pina Polo 2006, 76–77: „preventive tyrannicide used as a response to any situation which endangered the Roman state”).
- 65 Vö. Antal 2017; Pina Polo 2006, 92–98. A konszenzus hiányát a folyamatos öngazolási kísérletek is jelzik, például Cicero vagy Scipio Nasica részéről. A gyilkosságok felelőseinek (Opimius, Rabirius, Milo és Cicero) pedig akár a száműzetéssel is szembe kellett nézni.
- 66 Havas 1973, 147–148; Hegyi 2018, 24.
- 67 Valerius Maximus *exemplum*-gyűjteménye is a szülői szigorúság mintájaként tárgyalja az esetet (Val. Max. II. 7, 6; V. 8, 3), lásd: 48. jegyzet. A történet már-már a kegyetlenségbe hajló túlzott szigorúság kerüendő példája lett (Levene 2000, 185; Langlands 2020, 114.; Marincola 2010. 284.), a legaljasabb bünt elkövető összeesküvőkkel szemben viszont ideális választás lehetett. Cicero *De finibus*-án keresztül látható, hogy Cato egy ellentmondásos, legalábbis mindenképpen vitatható *exemplumot* választott, lásd Langlands 2020, 258–290.
- 68 A büntetés mértéke mindkét szereplő szempontjából kulcsfontosságú lehet, hasonló helyzetekben nyilvánulhat meg igazán a politikus választott szerepében (McGushin 1977, 242; Watts 2019, 183). A Caesarra egyébként jellemző gondolkodásmód – miszerint az erkölcsi meggyőződés helyett a tettek várható megítélése és hatása előbbre való – pedig ebben a beszédben is megjelenik. A beszéd egészen végigvonul a példaértékűség, a megítélés és az emlékezet fontossága (*Cat.* 51, 6–7), szinte elsődleges szemponttá válik a megfelelő büntetés kiválasztásánál. Lásd: Albrecht 2003, 419–420.
- 69 A tét részben hasonló volt Catilina és Rabirius ügyében, ugyanis mindkét esetben a *senatus consultum ultimum* nevében elkövetett gyilkosság jogosságáról zajlott vita. Rabirius Saturninus meggyilkolásával (100) vádolták meg több évtized elteltével, alig néhány hónappal a Catilina-összeesküvést megelőzően. Hegyi 2017, 22–25; Duplá-Ansuategui 1990, 117; Fantham 2009, 147; Gruen 2009, 26–27; Griffin 2009, 26–27; Stimson 2017, 15.
- 70 Cicero: *Cat.* 1–2. Cicero emellett Rabirius és Milo esetében is hasonló álláspontot képviselt, miszerint az állam ellenségeivel szemben a törvényesség átlépése is elfogadható.
- 71 Mindenképp érdemes utalni az élénk tudományos diskurzusra, ami a *senatus consultum ultimum* természetével kapcsolatos. Ennek legalitása-illegalitása, „alkotmányossága”, jellege, hatálya régóta a viták középpontjában áll, ennek összefoglalásához lásd: Duplá-Ansuategui 1990, 162–194.; Golden 2013, 104–149.; Arena 2012. 200–219. A kérdés megoldása helyett a SCU vitatott voltát emelném ki (mind az ókor, mind a mai kutatás szintjén): bármi is lehet a „megoldás” az említett kérdésekben, Catónak a törvényesség felülírása miatt mindenképpen heves kritikákra kellett számítani a popularis oldalról, illetve mindegyik megfelelően reagálni, hiszen a politikai ellenfelei (különösen Caesar) elutasították a SCU nevében történő kivételes *senatusi* hatalomgyakorlást. Drummond 1995, 73.
- 72 Morstein-Marx 2021, 95–96. Manlius példájával pedig anélkül tárogathatta a cicerói álláspontot, hogy a közelmúlt vitatott eseteire (Gracchusok, Saturninus) utalt volna.
- 73 Fehrlé 1983, 307; Wussow 2004, 193.
- 74 Cato Maior beszédének zárásában egyértelműen a *clementia* gyakorlására szólítja fel a *senatorokat*, Caesarhoz hasonlóan. Deneire 2010, 348; lásd még: 57. jegyzet. Sallustius ugyanakkor tudatosan kerül a *clementia* szót politikai töltete miatt (Syme 2002, 123).
- 75 Wussow 2004, 200. A rendkívüli állapot modern meghatározásai a 63-as eset, valamint a SCU által teremtett állapot értelmezéséhez is relevánsak lehetnek. A fogalom megalapozása Carl Schmitt nevéhez köthető: a kivételes állapotban a jogrend érvényesülésének és érvényesítésének normál állapota megszűnik, állam és jog

- viszonya utóbbi javára minden kétséget kizáróan kidomborodik, ugyanakkor „a jogrend megőrzésre kerül, még ha a jogot magát fel is függesztik.” Cato érvelése is hasonló: a törvények felülírására az államot fenyegető végveszély miatt lehet szükség, rendkívüli intézkedés nélkül állam sem maradna, ahol a jogrendet helyre lehet állítani. Giorgio Agamben viszont elutasítja a kivételes állapot és a jog direkt összekapcsolását, definíciója szerint a rendkívüli állapot a jog és a jognélküliség határán elhelyezkedő szürke zóna, „nem valamilyen jogi állapot, [...] hanem magának a jogi rendszernek a felfüggesztése”, amely az ellenfelek fizikai megsemmisítését is lehetővé teheti (Antal 2017).
- 76 Szekeres 2023, 31.
- 77 Ezek a tekintéllyel, veszéllyel szembemenő vakmerő, kompromisszumot nem ismerő támadások a római politikában egyfajta belépőt jelenthettek a fiatal, feltörekvő politikusoknak. Ez alól Caesar sem volt kivétel, pályája kezdetén nála is megfigyelhetünk hasonló a módszert. Valószínűleg ő is figyelmet akart magára irányítani a *triumphus* is elnyerő Dolabella megvádolásával. Catohoz hasonlóan egy proconsuli méltóságot viselő személy ellen lépett fel, sértett makedóniaiak képviseletében akarta bíróság elé állítani Dolabellát zsarolási ügyletei ürügyén (Suet. *Iul.* 4.). Cicero hírnevét is egy kockázatosnak tűnő ügy alapozta meg: Sulla szabadosával szemben, Roscius védelmében mondott beszédet.
- 78 Lásd Murena megvádolásának esetét, az összeesküvés vitáját megelőzően, ahol Cato hagyományos szerepében tűnik fel a törvényesség nevében. Ezen a ponton Sulla példája is említhető, aki törvényekkel próbálta – sikertelenül – megvédeni, visszaállítani a köztársasági államrendet. Hegyi 2017, 24–25.
- 79 Blom 2016, 246–247: „Cato was a shrewd political operator who could play on his publicly promoted principles to produce a consistent, credible and appealing public profile on which to build his claim to political power and influence.”
- 80 Vö. az összkép és a részlemek megkülönböztetéséről: 7. jegyzet. A tudatosság pedig ezen a szinten fedezhető fel: Cato a senatorok előtt elmondott beszédében a veszély nagyságának hangsúlyozása mellett olyan magasabb rendű értékek képviseletében lépett fel, amelyek a törvényesség felülírását is legitimálhatták.
- 81 Az erre adott válasz pedig korántsem lehetett egyértelmű, ezt Caesar ellenvéleménye mellett jól mutatja a kérdés későbbi története is, hiszen Clodius ezt a halálbüntetésről szóló döntést elevenítette fel 58-ban Cicero elleni támadásainál.
- 82 Vö: *maiorumque morem dixissent saepe esse mutatum, quaesissentque quem morem potissimum sequerentur e variis, respondit* ‘*optimum*’ („az ősök szokásai gyakran változtak, s megkérdezték, hogy a különböző változatok közül elsősorban melyiket kövessék, akkor az volt a válasz: »a legjobbat«), Cicero: *De leg.* II, 40). A büntetés kérdésében a száműzetés szokása kifejezetten ősinek tűnhetett (lásd Tarquinius Superbus elűzését), míg a *ius provocationis* felülírására csupán 133-ban volt először példa. Így Cato rugalmasságának, a *mos maiorum* értelmezése kapcsán döntő szerep juthatott.
- 83 Langlands 2020; Marincola 2010, 268; Drogula 2019, 15–16; Hegyi 2018, 24–25; Hegyi 2017, 20–22; Hammer 2014, 146–147.
- 84 Hammer 2014, 162–163; 74. jegyzet.
- 85 Batstone 2010, 47–48.
- 86 Cato szerint a *mos maiorum* része volt a fogalmakat illető konszenzus is, amikor az igazi jelentés és az arról kialakult konszenzus még egybeesett. Sklenář 1998, 216–217; Marincola, 2010, 285; Szekeres 2023, 34, 128. jegyzet.
- 87 Sklenář 1998, 216–217.
- 88 Sklenář 1998, 216–217; Hegyi 2017; Szekeres 2023, 34. 128. jegyzet; A *mos maiorum*hoz történő visszatérés mellett Cicero a filozófiának is nagy szerepet szánt (Szekeres 2023, 32). Cato karakterében mindez talán megvalósulhatott, *mos* és sztoicizmus sajátos egységét alkotva.
- 89 Ezzel az idősebb Cato taktikáját emelhettem magasabb szintre, hiszen már dédapja is a legautentikusabb római szerepét felöltve politizált, ezáltal a véleménye is nagyobb súllyal eshetett latba (Drogula 2019, 30).
- 90 Az ősi szokások radikális képviselete rendre visszatérő elem Catonál. Ennek ikonikus példája, amikor saru és *tunica* nélkül jelent meg, korának luxusával szemben (Plut. *Cat. Min.* 6).
- 91 Szekeres 2023, 31, 34.
- 92 Ugyanakkor egyes vélemények szerint ironikusan is értelmezhető Cicero kijelentése, lásd: Blom 2012, 41, 10. jegyzet.
- 93 Sklenář 1998, 206. Továbbá a már-már mitikus, aktuálpolitikai vonatkozását veszített manliusi példa még kedvezőbb terepet biztosíthatott Cato befolyásának érvényesülésére, hiszen ezek az esetek könnyebben válhattak az utólagos (át)értelmezés alanyaivá, a későbbi politikai szándékoknak megfelelően.
- 94 Cicero nem véletlenül gondoskodhatott Cato véleményének megőrzéséről, hiszen az saját érvelését is támogathatta a kivégzések szükségességét illetően.
- 95 Wussow 2004, 194.
- 96 Rauh 2018, 86.

Bibliográfia

- Adamik T. 2009. *Római irodalom a kezdetektől a Nyugatrómai Birodalom bukásáig*. Pozsony.
- Albrecht, M. 2003. *A római irodalom története* I. Ford. Tar I. Budapest.
- Antal, A. 2017. *A kivételes állapot mint a politika „normál” állapota*. https://www.academia.edu/32487058/A_kiveteles_allapot_mint_a_politika_normal_allapota
- Arena, V. 2012. *Libertas and the Practice of Politics in the Late Roman Republic*. New York.
- Balbo, A. 2013. „Marcus Junius Brutus the Orator”: C. Heel – H. van der Blom (szerk.): *Community and Communication. Oratory and Politics in Republican Rome*. Oxford.
- Batstone, W. W. 1988. „The Antithesis of Virtue: Sallust’s »Synkrisis« and the Crisis of the Late Republic”: *Classical Antiquity* 7/1, 1–29.
- Batstone, W. W. 2010. „Word at War: The Prequel”: B. Breed – C. Damon – A. Rossi (szerk.): *Citizens of Discord: Rome and its Civil Wars*. New York, 45–72.
- Becker, C. 1973. „Sallust”: H. Temporini – W. Haase (szerk.): *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* I. 3. Sprache und Literatur. Berlin – New York, 720–754.
- Blom, H. 2012. „Cato and the People”: *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 55/2, 39–56.
- Conte, G. B. 1994. *Latin Literature: A History*. Ford. J. B. Solodow. Baltimore–London.
- Deneire, T. 2010. „Honour, Justice and Clemency: Some Observations on Rhetorical Strategy in Cato’s *Pro Rhodiensibus*”: *Les Études Classiques* 78, 331–349.
- Drogula, F. K. 2019. *Cato the Younger, Life and Death at the End of the Roman Republic*. New York.
- Drummond, A. 1995. *Law, Politics and Power: Sallust and the Execution of the Catilinarian Conspirators*. Stuttgart.
- Duplá-Ansuategui, A. 1990. *Videant consules: las medidas de excepción en la crisis de la República romana*. Zaragoza.
- Earl, D. C. 1961. *The Political Thought of Sallust*. Cambridge.

- Fantham, E. 2003. „Three Wise Men and the End of the Roman Republic”: F. Cairns – E. Fantham (szerk.): *Caesar against Liberty? Perspectives on His Autocracy*. Cambridge, 96–117.
- Fantham, E. 2009. „Caesar as an Intellectual”: M. Griffin (szerk.): *A Companion to Julius Caesar*. Oxford, 141–156.
- Feldherr, A. 2012. „Magna mihi copia est memoranda: Modes of Historiography in the Speeches of Caesar and Cato”: J. Grethlein – C. Krebs (szerk.): *Time and Narrative in Ancient Historiography: The »Plupast« from Herodotus to Appian*. Cambridge–New York, 95–112.
- Ferenczi A. 2011. „Ki mihez ragaszkodik? Horatius, Ódák III. 3”: *Ókor* 10/1, 27–33.
- Ferenczi A. 2015. „»Cato nemes halála«. Egy republikánus idol az augustusi Rómában”: *Ókor* 14/1, 18–22.
- Gelzer, M. 1968. *Caesar: Politician and Statesman*. Ford. P. Needham. Oxford.
- Golden, G. K. 2013. *Crisis Management During the Roman Republic. The Role of Political Institutions in Emergencies*. New York.
- Goldsworthy, A. 2006. *Caesar: Life of a Colossus*. London.
- Gruen, E. S. 2009. „Caesar as a Politician”: M. Griffin (szerk.): *A Companion to Julius Caesar*. Oxford, 23–36.
- Havas L. 1973. *A római köztársaság válsága és a Catilina-mozgalom*. Debrecen.
- Havas L. et al. (szerk.) 1998. *Róma. Egy világbirodalom politikai, erkölcsi és történelmi eszméi I*. Debrecen.
- Havas L. 2010. „Jellemrajz és propaganda Cicero Catilina elleni beszédeiben, különös tekintettel a *Catilinaria primára*”: Czerovszki M. – Nagyllés J. (szerk.): *Corollarium: Tanulmányok a hatvanöt éves Tar Ibolya tiszteletére*. Szeged, 89–95.
- Hegyí W. Gy. 2017. „A *res publica* tartalma és képzete”: *Ókor* 16/1, 19–26.
- Hegyí W. Gy. 2018. *Mos és res publica. Politikai kultúra a köztársaságkori Rómában*. Budapest.
- Jármi V. 2019. *A római nemzetségek emlékezete*. Doktori disszertáció. Budapest.
- Katz, B. R. 1981. „Dolor, Invidia and Misericordia in Sallust”: *Acta Classica* 24, 71–85.
- Langlands, R. 2020. *Exemplary Ethics in Ancient Rome*. Cambridge–New York.
- Levene, D. S. 2000. „Sallust’s Catiline and Cato the Censor”: *Classical Quarterly* 50/1, 170–191.
- Marincola, J. 2010. „The Rhetoric of History: Allusion, Intertextuality, and Exemplarity in Historiographical Speeches”: Pausch, D. (szerk.): *Stimmen der Geschichte: Funktionen von Reden in der antiken Historiographie*. Berlin – New York, 259–290.
- McGushin, P. 1977. *C. Sallustius Crispus: Bellum Catilinae. A Commentary*. Leiden.
- Mommsen, T. 1877. *A rómaiak története VII*. Ford. Toldy I. Budapest.
- Morrell, K. 2017. *Pompey, Cato, and the Governance of the Roman Empire*. New York.
- Morrell, K. 2019. *Fred K. Drogula, Cato the Younger: Life and Death at the End of the Roman Republic (Book Review)*. Oxford – New York. <https://bmcr.brynmawr.edu/2021/2021.02.05/>
- Morstein-Marx, R. 2021. *Julius Caesar and the Roman People*. Cambridge.
- Mouritsen, H. 2013. „From Meeting to Text: The *Contio* in the Late Republic”: C. Heel – H. van der Blom (szerk.): *Community and Communication. Oratory and Politics in Republican Rome*. Oxford.
- Nelson, H. 1950. „Cato the Younger as a Stoic Orator”: *Classical Weekly* 44, 65–69.
- Nótári T. 2021a. *Marcus Tullius Cicero összes levelei*. Szeged.
- Nótári T. 2021b. *Marcus Tullius Cicero összes beszédei*. Szeged.
- Osgood, J. 2022. *Uncommon Wrath: How Caesar’s and Cato’s Deadly Rivalry Destroyed the Roman Republic*. New York.
- Pina Polo, F. 2006. „The Tyrant Must Die: Preventive Tyrannicide in Roman Political Thought”: Francisco Marco Simón – Francisco Pina Polo – José Remesal Rodríguez (szerk.): *Repúblicas y ciudadanos: modelos de participación cívica en el mundo antiguo*. Barcelona, 71–101.
- Ramsey, J. T. 2007. *Sallust’s Bellum Catilinae*. New York.
- Rauh, S. H. 2018. „Cato at Utica: The Emergence of a Roman Suicide Tradition”: *American Journal of Philology* 139/1, 59–91.
- Rawson, E. 1973. „Scipio, Laelius, Furius and the Ancestral Religion”: *The Journal of Roman Studies* 63, 161–174.
- Shaw, E. H. 2022. *Sallust and the Fall of the Republic: Historiography and Intellectual Life at Rome*. Leiden–Boston.
- Sklenář, R. 1998. „La République Des Signes: Caesar, Cato, and the Language of Sallustian Morality”: *Transactions of the American Philological Association* 128, 205–220.
- Stimson, J. J. 2017. *Killing Romans: Legitimizing Violence in Cicero and Caesar*. Doktori disszertáció. Michigan.
- Syme, R. 2002. *Sallust*. Berkeley – Los Angeles – London.
- Szekeres, Cs. 2023. „Válság és politikai nyelvhasználat a Kr. e. 1 századi Rómában”: *Ókor* 22/2, 29–42.
- Tannenbaum, R. F. 2005. „What Caesar Said: Rhetoric and History in Sallust’s *Coniuratio Catilinae* 51”: K. Welch – T. W. Hillard (szerk.): *Roman Crossings: Theory and Practice in the Roman Republic*. Swansea, 209–223.
- Taylor, L. R. 1949. *Party Politics in the Age of Caesar*. Berkeley – Los Angeles.
- Tóth, O. 2016. *Macrobius Ambrosius Theodosius: Saturnalia. Latinul és magyarul*. Debrecen 2016. Kézirat.
- Watts, E. J. 2019. *República mortal: Cómo cayó Roma en la tiranía*. Ford. M. L. Rodríguez Tapia. Barcelona.
- Wussow, S. 2004. *Die Persönlichkeit des Cato Uticensis – Zwischen stoischer Moralphilosophie und republikanischem Politikverständnis*. Doktori disszertáció. Düsseldorf.